

ЧЕДОМИР ПОПОВ

ЕВРОПСКА РАТИШТА У ВРЕМЕ МОЈКОВАЧКЕ БИТКЕ

Сведоци смо и учесници (а понајчешће жртве) већ трећег покушаја у овом веку да се под вођством и хегемонијом једне светске силе, или групе великих моћника, насилним средствима изврши историјска и цивилизацијска нужност - стварање великих, наднационалних и наддржавних економских, друштвених, политичких, војних и идеолошких интеграција. Ако је XIX век, Европи пре свега, као једну од најважнијих тековина, оставио у наслеђе нације и националне државе, подарио јој је на свом крају - кроз тзв. другу индустријску револуцију - све убрзанији техничко-технолошки преображај, који је у нашем столећу попримио галопирајући темпо. Један од првих његових захтева био је прерасподела сировина, тржишта, новца, радне снаге и читавог низа других саставних компоненти живота савремених друштава у много ширим оквирима и размерама него што су биле националне државе. У XX столећу империјалистичка трка јаких и богатих земаља света, трка за профитима и богатствима, стекла је један дубљи, али и скривенији историјски и цивилизацијски смисао. Историјски прогрес опет личи на кола која вуку тигрови.

Историја својим актерима - субјектима и објектима - нуди увек могућност избора одређених решења. По два најмање. Тако је и са овом највиталнијом неизбежношћу нашег времена. Интегрисање света, његово повезивање и обједињавање могло је да се изврши постепено, мукотрпно, али без тешких ломова, без крвопролића и насиља, мирно и демократски колико је то људској природи својствено, или, насилно, под влашћу, стегом и немилосрдним притиском једне или неколико најмоћнијих сила. Да ли услед безмерне егоистичности човекове природе или ограничености његових сазнајних капацитета, да ли због

нехуманости и суровости друштвених и политичких система, или из неког трећег још неоткривеног разлога, сви досадашњи такви покушаји изведени су и изводе се бруталним оружаним средствима, проливањем река крви и уз неизмерне колоне насилне смрти. У два претходна случаја - два светска рата, које неки зову другим тридесетогодишњим ратом, те појаве су достигле чудовишне размере. Нису успели јер им се свет, у којем ипак преовлађују (или су преовлађивали) они који воле слободу и не трпе ропство и угњетавање, масовно и на свим меридијанима енергично и пожртвовано супротставио. Трећи покушај одиграва нам се пред очима. Још не сагледавамо исход: да ли ће бити мање свиреп и због тога изазвати и мање отпора?

Данас говоримо о једном сегменту оног првог покушаја уједињавања Европе под хегемонијом Другог Немачког Рајха, изведеног изазивањем светског рата ("Великог рата") 1914-1918. од стране двеју германских сила којима се у једном тренутку учинило да поседују довољно концентрисаних материјалних и моралних снага да брзим, дрским и енергичним ударом скрше све отпоре и овладају старим континентом, а преко њега, касније, и осталим светом. Пажљивим аналитичарима и у овим земљама било је већ и 1914. године јасно да две Централне силе (Немачка и Аустро-Угарска) не поседују ни демографску, ни економску, па ни војну премоћ над осталим силама Европе, да би им кроз жилаву и дуготрајну борбу могле наметнути власт, господство и експлоатацију. Напротив, премоћ је, бар потенцијално, била на страни противника. Али, процењено је - показаће се погрешно - и то да је противник неспреман за борбу и да му недостаје офанзивни дух. Слабији је, дакле, смислио да на препад обори јачег. У том кратком, агресивном рвању без правила и самилости, прве и најтеже жртве требало је да буду мали народи и њихове државе: балканске пре свега, Срби понајтеже. Из те стратегије препада рођена је и владајућа, апсолутно офанзивна ратна доктрина Централних сила: напад, напад и напад. Али тешка је заблуда стратега овог блока била то што су мислили да војна и политичка вођства противничког (Антантиног) табора има било какву другу, или нема никакву, војну доктрину. Та и то су биле империјалистичке силе, и њиховом војно-политичком доктрином без конкуренције је владала једна мисао: "Ратовати, значи нападати!" Захваљујући томе, у Први светски рат ће све учеснице - осим управо његових највећих жртава Србије и Црне Горе - ући са офанзивним ратним плановима и експанзивном политичком стратегијом. Италија, истина, 1914. неће имати такорећи никакав ратни план, али ће га већ у мају 1915, у тренутку кад својој дојучерашњој савезници Аустро-Угарској објави рат, и сама сачинити у офанзивном смислу. Биће то план њеног "Шлифена" - генерала Кадорне.

Све зарађене стране, учеснице Првог светског рата, улазиле су, раније или касније, у борбу с чврстом, неаскидивом спрегом стратегије

и политике, карактеристичном за сваку државу модерног доба. Стратегија и политика не морају бити нити су икад и биле, у потпуном складу. Кад зађу у дубок и широк несклад једна надвладава, а то по правилу води у страдање или, чак, катастрофу националног и државног интереса. У блоку Централних сила то ће се догодити зато што ће стратешки интерес Немачке и Аустро-Угарске потпуно потиснути политички, као што ће у Другом светском рату у Осовини политичко-идеолошки несразмерно доминирати над стратешким. Демократске земље и Антанте и Коалиције уједињених народа очуваће неопходну меру равнотеже ових двају интереса.

Ово помињемо стога што ће се стратешка и политичка питања у значајној мери међусобно видно сударати већ и 1915. године на коју је наше саопштење пре свега усмерило пажњу. У њему не можемо начинити ни најглобалнији преглед бескрајно сложених и компликованих садржаја Првог светског рата током прве две године његовог трајања, али чини нам се да то није ни неопходно да бисмо саопштили идеју која нам се за разумевање улоге Србије и Црне Горе у овој историјској епопеји чини значајном.

Као што је познато, у Први светски рат велике европске државе су улазиле постепено, али брзо: Аустро-Угарска је објавила рат Србији 28. јула, а већ до 8. августа у директном оружаном сукобу су поред њих биле и Русија, Немачка, Луксембург, Белгија, Француска, Велика Британија и Црна Гора. Од великих сила само је Италија 2. августа прогласила (условну) неутралност, а настојања Централних сила да примамљивим територијалним понудама придобију Румунију, Бугарску и Грчку остала су без резултата. При том им је понајвише било стало до Бугара, мада не пре свега из разлога који је Хелмут Молтке наводио у писму Конраду фон Хецендорфу 5. августа: "Гурните Бугаре против Срба и пустите да се фукара (das Pack) међусобно побије".

Већ од самог почетка, у лето 1914, све зарађене стране су у борбу увеле огромне људске и материјалне потенцијале - милионске армије с дотада невиђеном количином најмодернијег и најубојитијег оружја (тешка далекометна артиљерија, авијација, тенкови, бојни отрови) и другог ратног материјала - транспортних средстава (камиона), на пример. Отвориле су се битке највећих размера у којима се нису штедела ни средства, ни људи. Само у првој години ратовања (до краја 1914) на три европска фронта - Западном (Белгија-Француска), Источном (Источна Пруска, Пољска, Галиција) и Балканском (Србија) вођено је 52 велике битке (17 на Западном, 25 на Источном и 10 на Балканском), поред више стотина мањих сукоба, чарки и окршаја у којима су, такође, гинули људи. Жртвовани су милиони људи, проливане су реке крви, а резултат је био само тај да се на Западном ратишту из најтеже форме војевања (маневарске) прешло на позициону, док се на Истоку наставило с најширим маневарским захватима. У Србији је настало затишје у

којем су епидемије узимале данак тежи од протутњалих борби на Церу, Суворору, Мачковом Камену, Колубари, око Београда...

Губици су свуда били застрашујући. Само 2. руска армија, на пример, у бици код Таненберга (28-30. августа) имала је 40.000 погинулих, 30.000 рањених и 90.000 заробљених војника и официра. У двама фазама велике галицијске битке августа-септембра 1914. армије Аустро-Угарске изгубиле су 350.000 војника: 250.000 мртвих и рањених и 100.000 заробљених. У знаменитој бици на Марни (6-9. септембра) и у судари-ма који су јој непосредно претходили или следили, Французи су жртвовали 213.500 људи, а Немци близу половине састава своје педесет и једне ангажоване дивизије.

Биланс 1914. године био је поразан по све стране: "Сви су се спре-мали за маневарски рат наполеонског типа", у којем се с неколико решавајућих офанзивних, сусретних битака добијају ратови, а доживели су незамисливе губитке и перспективу борби несагледивог краја. И поред тога нико од озбиљних водећих чинилаца зараћених велесила није помишљао ни на мир, ни на одступање од офанзивне тактике и стратегије. Примери победа постигнутих преласком из стратегијске дефанзиве у офанзиву, које су постигли Срби на Церу и Колубари, односно Немци код Таненберга и Мазурских језера, нису још никога импресионирали. Једно је, ипак, постало јасно: рат неће трајати кратко. Наслућивало се његово отезање у недоглед. Материјалне и људске резерве постале су за обе стране питање победе или пораза.

Основна дилема која се на почетку 1915. године поставила пред обе зараћене стране била је; којем фронту дати приоритет и на крају усмерити и највећи напор? Док је немачки Кајзер нагињао Истоку, начелник његове Врховне команде Фалкенхајн, као и прва војна личност Антанте маршал Жофр, сматрао је да ће се решење постићи на Западу. Без обзира на те разлике, на оба ова, као и на друга два европске фронта (Балканском и Италијанском, отвореном одмах после ступања Италије у рат на страни Антанте 23. маја), поред стотина мањих, тућиће се преко 70 тешких битака са милионским жртвама: у Артоу и Шампањи, на Карпатима, на Мазурским језерима, у Праснишкој операцији - само у зиму 1915. Наставиће се немачком пролећном офанзивом огромних размера на Источном фронту, која ће се повољно продужавати све до септембра 1915. Њен успех ће бити несумњив: Руси ће бити одбачени читавих 400 км на Исток, биће им преотети Источна Пруска, Пољска и Галиција, борбе ће се пренети на њихову територију. Опет зато, одлучујућа предност, која би елиминисала Русију из рата, неће бити постигнута. Зато ће Немачка врховна команда доћи до идеје да пут ка победи потражи на трећој страни - на Балкану. Уништити Србију и Црну Гору, придобити за себе Бугарску, Грчку и Румунију, успоставити директну везу и помоћи савезничку Турску, на чијим је територијама (Дарданели и Галипоље) Антанте у фебруару и

марту отворила нова бојишта, и преко Турске Русију напасти и са Југа. То су биле замисли Фалкенхајна које су дуго наилазиле на противљење и у Бечу и у Берлину.

Не може се рећи да су страдања и кризу Русије у току 1915. њене западне савезнице гледале скрштених руку. Напротив, да би растеретиле Источни фронт оне су и на Западу и на источној италијанској граници предузимале офанзиву за офанзивом, уверене да ће баш ту постићи победоносни исход рата. Упркос свим стереотипним мишљењима о Италији као војној сили мора се рећи да је она одмах по ступању у рат кренула у жестока офанзивна дејства против Аустро-Угарске на Сочи, наметнувши до краја 1915. четири велике битке (до завршетка рата на Сочи ће их бити укупно 11), изгубивши у њима готово четвртину свог борбеног састава (67.000 људи), а не постигавши никакав непосредни успех. Њен допринос Антанти, ипак, није занемарљив: везала је за себе знатне аустроугарске снаге које би иначе отишле на Источни фронт, обезбедила је Енглезима и Французима превласт на Јадрану, и отворила је на телу Хабзбуршке монархије нову незалечиву рану.

Французи и Енглези су током 1915, такође, били веома активни. После огромних зимских напора у Артоу у Шампањи, они су их, још упорније и пожртвованије, понављали током пролећа и лета. Тешке губитке су подносили с оптимизмом, јер су веровали да ће њихова надмоћност на Западном фронту (112 англо-француских према 97 немачких дивизија) ускоро морати да уроди плодом. Резултата, међутим, није било. У другој, мајској битци у Артоу за само неколико дана погинуло је 10.000 Енглеза, а да ни педаљ земље није освојен. Французи су изгубили невероватних 102.000 бораца (35.000 мртвих) и опет ништа. Али, ни Жофр, ни британски командант Френч нису одустајали. У септембру су извели нову офанзиву великих размера (друга битка у Шампањи и трећа у Артоу) и напредовање од 4 км у првој, а 3 у другој покрајини платили са 191.800 француских (30.400 мртвих) и 57.000 британских војника. Немци им нису остали дужни; и они су имали губитак од 150.000 бораца.

Све се ово догађало између 25. септембра и 14. октобра 1915, управо у време кад је, по најзад усвојеној Фалкенхајновој концепцији, почињао одсудни немачко-аустроугарски јуриш на Србију и кад је кључ победоносног исхода рата за Антанту лежао на Балкану: у рукама Срба и Бугара. То је у том тренутку немачка команда разумела; то француски и британски генерални и политичари опседнути "фуријом офанзиве" на Западу нису разумели. Јер, да су тада, крајем лета и почетком јесени 1915. бацили на Балкан само онолико трупа колико су изгубили у било којој од две офанзиве у Артоу и Шампањи, можда би уштедели свету две године страховитих ратних напора и патњи и ко зна колико других невоља с тим повезаних?

О чему је реч?

Од тренутка кад је у јесен 1914. године Турска ступила у рат на страни Централних сила, за Немачку врховну команду је несметана веза с овим савезником постала прворазредно стратегијско питање. Оно се вишеструко заоштрило нападом англо-француских снага на Дарданеле и Галипоље, који је Турке довео у шкрипац, претећи да их избаци из рата. Отварање пута за Цариград, било Дунавом и Црним морем, било железничком пругом Београд-Софија-Цариград постало је ратни императив. А оба та пута контролисала је непокорена Србија. Фалкенхајн је правио различите планове за успостављање слободне везе са Турском. Још од зиме 1915. наговарао је Конрада фон Хецендорфа да обустави операције на Источном фронту и да главнину аустроугарских снага баци против Србије. Овај је то одбијао користећи исту аргументацију коју му је претходног лета предочавао Молтке: Кад Русија буде избачена из борбе, Србија пада сама од себе. Фалкенхан је онда покушао да сондира тајне преговоре о сепаратном миру са Србијом, што је Пашићева влада одбила као германску провокацију и позив на нелојалност према савезницима. Немачка врховна команда је, најзад, крајем лета решила да здруженим немачко-аустријским снагама енергичним ударом прегази Србију и Црну Гору, елиминише их као војни фактор на Балкану, привуче у свој табор Бугарску (и вероватно Грчку), оснажи Турску и уз њену помоћ нападне Русе с Црног мора и Енглезе у Ираку и Египту. У свим тим комбинацијама Бугарска је постала веома важан чинилац. Њена улога у сламању Србије и осигурању Турске постала је прворазредна. А она се већ целу годину дана премишљала и колебала, избегавајући да се одазове примамљивим понудама Берлина и Беча, упркос горљивог германофилства и њеног суверена Фердинанда Кобуршког и председника владе Радославова. Бугари су процењивали изгледе зараћених страна на победу и набијали цену свог опредељења. Крајем лета 1915. учинило им се, напоследку, да се победа Централних сила приближава и да ипак њима треба активно прићи. А оне су доиста много нудиле: Македонију, Србију до Јужне и Велике Мораве, Једрене, излаз на Егејско море.

Опредељивање Бугарске било је резултат тадашње реалне стратегијске ситуације на европским бојиштима која за Антанту доиста "није била ружичаста". Руси су били одбачени далеко на Исток и онеспособљени за брзу противофанзиву; Италијани су стајали приковани на Карсу; Англо-француске офанзиве на Западу су пропадале уз огромне жртве. Свуда је била успостављена стратегијска равнотежа, која се могла пореметити једино на Балкану. Бугари су стекли уверење да баш они могу померити баланс у корист оног блока који им понуди већу добит. А то су, видели смо, биле Централне силе. Испоставиће се на крају рата да је та рачуница била погрешна. Својеврсни је историјски парадокс да су оне силе, којима је Бугарска могла ефикасније

помоћи, нудиле мање од оних којима је помоћ доносила само привремену корист. "Да је то мање било *сиџурније*" нико од тадашњег бугарског германофилског вођства није увиђао. А до тог сазнања доћи ће тек кроз две године. Шта се, међутим, могло догодити у другој половини 1915. да је Антанта везала Бугарску за себе?

У озбиљној научној историографији погодбени начини и претпоставке у смилу "шта би било да је било?" нису препоручљив метод тражења истине. Овде можда има неког оправдања и рационалне основе. Јер у 1915. је било одговорних државника и војника у табору Антанте који су сматрали да је кључ европске ратне ситуације на Балкану и да Србију треба свакако сачувати "на тако опасној и значајној мртвој стражи" какву представља моравско-вардарска долина, та веза Европе и Азије, Централних сила и Турске. Али да би се то постигло Србима треба послати помоћ, а Бугаре задржати од акције против Србије. Али, такви су били у мањини и њихове идеје нису прихваћене, па је Србију и Црну Гору задесила велика несрећа. А да су прихваћене, шта је могло бити? "Оборена би била Турска, Русија би се могла боље подржати (морем с Југа - Ч.П.), посебно муницијом, чији је недостатак био у основи њихових пораза у тој години, цео Балкан би без остатка дошао у руке Антанте као идеална основица за напад на Аустро-Угарску, обруч око Централних сила стегао би се јаче". Снага за овакав подухват је било. Србија је вапила за помоћ од само 150.000 војника (онолико или мање колико је губљено у свакој од офанзивних битака на Западном фронту). Њихова благовремена појава на првом месту (од Солуна до Ниша) бар би задржала Бугарску од акције и определила би Грчку. Турска би за Немачку била изгубљена. Али, Антанта није дала тих 150.000 војника. Грчка је зато 5. октобра прогласила неутралност, а Бугари су 14. октобра напали Србију. Жалосни исходи свега тога су познати. Они се највећим делом могу приписати кратковидости и егоизму војно-политичких вођстава западних чланица Антанте. За њих је, наиме, победоносни исход рата баш на Балкану значио долазак још увек јаке Русије на Босфор, Дарданеле и у Цариград. За Есквита, Лојда Џорџа, Киченера, Черчила, Поенкареа, Милрана, Жофра, Френча, то је била страшнија визија од нових милиона мртвих и осакаћених сопствених суграђана на фронтovima у Холандији, Артоу, Шампањи.

У српској несрећи 1915-1916. "велика срећа је била што се Србија није предала, што се њена војска, кад ју је противник већ отписао, бар у свом језгру извукла из смртоносног двоструког обухвата под једва схватљивим условима".

Да резимирамо: "Стратегијски резултати" постигнути до краја 1915. и почетка 1916. кад је вођена Мојковачка битка за Антанту су били поразни: "На Западу, узалудни покушаји пробоја с невиђеним снагама и средствима сломили су се у мору крви; Руси су одбачени далеко на исток и толико истрошени да се дуго неће моћи придићи за веће опера-

тивне акције; Талијани, од којих се толико очекивало, нису се макли с границе, мада нису штедели ни људе ни средства; Србија је, наочиглед својих савезника, после надчовечанског отпора, подлегла концентричном нападу Аустро-Немаца и Бугара...; Црна Гора, остављена сама, приморана је на капитуалцију; Галипоље се напуштало, а Британци су тучени пред Багдадом, па опкољени код Кут-Ел-Амаре". До победе је требало ратовати још око 1000 дана.